

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

А

Абісаль – товща води, яка лежить нижче межі проникнення сонячних променів, як правило, 200-500 м від поверхні води.

Агробіогеоценоз – нестійка екосистема зі штучно створеною чи збідненою видами природною спільнотою, яка дає сільськогосподарську продукцію. Агробіоценоз не здатний тривалий час існувати без постійної підтримки людиною.

Аерація – природне чи штучне надходження повітря в середовище (воду, ґрунт тощо).

Акліматизація* – пристосування виду до нових умов існування у зв'язку зі штучним його переселенням.

Акумуляція забруднювачів організму – накопичення в живому організмі хімічних речовин, які вживаються з їжею і виводяться з організму не повністю.

Альbedo – частина світлової енергії, що віддзеркалюється від поверхні.

Амплітуда екологічна – межі пристосування виду чи біологічної спільноти до зміни умов середовища.

Антропосфера – земна сфера, де проживає чи куди сягає людство.

Апвелінг – піднімання холодних глибинних вод, багатих біогенними хімічними елементами, яке відбувається внаслідок вітрового згону поверхневих вод.

Ареал – зона поширення видів тварин (рослин).

Аридність – сухість клімату, яка призведе до нестачі вологи для життя організмів.

Б

Баланс екологічний – кількісне співвідношення екологічних компонентів, яке забезпечує природну рівновагу.

Басейн водозбірний* – частина земної поверхні і товщі ґрунтів, з яких відбувається стік води у водотік або водойму.

Бедленд – важкопрохідні і непридатні для землеробства землі.

Бентос – сукупність організмів, що населяють дно водойм.

Біогеоценоз – відносно обмежена в просторі, внутрішньо однорідна система функціонально взаємопов'язаних живих організмів і абіотичного середовища.

Біоіндикатор – група особин одного виду чи біотична спільнота, наявність та стан яких або їх поведінка свідчать про стан середовища, зокрема про присутність у ньому певних забруднювачів.

Біологічна характеристика (характеристика біологічного об'єкта) – кількісна залежність властивості чи показника біологічного об'єкта від фактора (факторів) довкілля.

Біологічне (біотичне) різноманіття* – сукупність усіх видів рослин, тварин і мікроорганізмів, їх угруповань та екосистем у межах певної території. Біологічне різноманіття складається з видового, популяційного, ценотичного, генетичного різноманіття. Людина є невід'ємним елементом біологічного різноманіття і поза ним існувати не може.

Біом – сукупність видів рослин і тварин, які становлять живе населення природної зони (регіону).

Біомаса – кількість живої речовини, визначена в одиницях маси чи енергії.

Біоритм – рівномірне чергування життєвих процесів.

Біоценоз* – історично утворена сукупність видів рослин і тварин, що населяють ділянку з більш-менш однотипними умовами існування – біотоп.

Болото* – надмірно зволожена земельна ділянка із застоєм водним режимом і специфічним рослинним покривом.

В

Вивітрювання – руйнування матеріалів і гірських порід під впливом фізичних і хімічних атмосферних факторів, різних видів радіації, дії організмів.

Вид біологічний – генетично єдина група популяцій, які вільно схрещуються, репродуктивно ізольована від інших таких груп.

Вода дренажна* – вода, яка профільтрувалася з певної території та відводиться за допомогою дренажної системи з метою підвищення рівня ґрунтових вод.

Вода зворотна* – вода, що повертається за допомогою технічних споруд і засобів з господарської ланки кругообігу води в його природні ланки у вигляді стічної, шахтної, кар'єрної чи дренажної води.

Води підземні* – води, що знаходяться нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах.

Водні ресурси* – обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території.

Водоносний горизонт* – однорідна пластова товща гірських порід, де постійно знаходиться вода.

Вплив енергетичний (синергічний) – комплексний вплив декількох факторів, коли загальний ефект не дорівнює арифметичній сумі дії окремих факторів.

Вплив кумулятивний – результат багаторазової дії одного фактора чи сумарна дія декількох факторів.

Г

Галогенні ґрунти – ґрунти, які утворились внаслідок галогенезу, тобто під впливом сукупності процесів у насичених розчинах солоних озер, лагун тощо, внаслідок яких кристалізуються солі галогенів (фтору F, хлору Cl, бромю Br, йоду I, астату At).

Генофонд – сукупність генів, які є в особин, що складають дану популяцію. Це – сукупність генетичної інформації за весь період еволюції.

Гігрофіти – суходольні рослини, що живуть лише в умовах великого зволоження.

Гомеостаз(ис) – стан динамічної рівноваги природної системи, який підтримується регулярним відновленням основних її структур, речовинно-енергетичним складом і постійною функціональною саморегуляцією її компонентів. Термін Г. частіше вживається для характеристики організму.

Гравітація – сила тяжіння, константа земного середовища.

Гранично допустима концентрація (ГДК) речовини у воді* – встановлений рівень концентрації речовини у воді, вище якого вода вважається непридатною для конкретних цілей водокористування (задоволення потреб населення, промисловості, сільського господарства тощо).

Гранично допустимий скид (ГДС) речовини* – маса речовини у зворотній воді, що є максимально допустимою для відведення за встановленим режимом даного пункту водного об'єкта за одиницю часу.

Гумідність – ступінь перетворення органічних залишків у ґрунті й у воді в високомолекулярні речовини (головним чином, у гумінові кислоти), а в решті-решт – у гумус.

Д

Дегенерація – виродження, погіршення з покоління в покоління властивостей організму чи окремого органа (аж до повного знищення органа).

Деградація ґрунту – поступове погіршення властивостей ґрунту, викликане зміною умов ґрунтоутворення внаслідок природних причин чи людської діяльності, яке супроводжується зменшенням вмісту гумусу, руйнуванням структури ґрунту і зниженням родючості.

Детермінант (вид) – вид живого, який визначає умови біосередовища в спільноті.

Детрит – продукт механічного руйнування на дрібні частини відмерлих організмів рослин і тварин, завислий у воді або осілий на дно водоймищ. Д. є кормом для детритафагів.

Дикі тварини* – хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші) і безхребетні (членистоногі, моллюски, голкошкірі та інші), в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають у складі природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі.

Е

Евтофікація – збагачення водного середовища органікою.

Едатоп – 1) сукупність однорідних для даної території ґрунтово-гідрологічних умов; 2) сукупність умов середовища, які створюються ґрунтом.

Екологічна мережа* – єдина територіальна система, яка включає ділянки природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні, і території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні і лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні території та об'єкти інших типів, що визначаються законодавством і є частиною структурних територіальних елементів екологічної мережі – природних регіонів, природних коридорів, буферних зон.

Екологічна характеристика (характеристика абіотичного об'єкта) – кількісна залежність властивості чи показника абіотичного об'єкта від фактора (факторів) довкілля.

Екотип (едафотип) – група особин будь-якого виду, які пристосувались до існування в певному місці оселення та відрізняються від інших груп особин того самого виду спадково закріпленими особливостями.

Екотоп – сукупність природних факторів (кліматичних, ґрунтових), яка характеризує певну однорідну ділянку землі.

Ендемік – рослина або тварина, яка проживає лише в даній місцевості.

Естуарій – широке гирло річки, що впадає в море, в озеро чи в океан у місцях, де прилегла частина моря (озера, океану) має значну глибину, а річкові наноси постійно віддаляються морськими течіями.

Є

Ємність середовища – розмір здатності природного чи природно-антропогенного довкілля забезпечити нормальну життєдіяльність (дихання, харчування, розмноження, відпочинок тощо) певної кількості організмів чи спільнот без видимого порушення самого довкілля.

Ж

Живучість екосистеми – її здатність витримувати різкі коливання абіотичного середовища, масове розмноження чи тривале знищення окремих видів, антропогенне навантаження.

З

Забруднення біологічне – проникнення (випадкове чи завдяки людській діяльності) в екосистеми сторонніх видів тварин і рослин.

Забруднююча речовина* – речовина хімічного або біологічного походження, що присутня або надходить в атмосферне повітря (воду, ґрунт) і прямо або опосередковано негативно впливає на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища.

Заплавні землі* – прибережна територія, що може бути затоплена чи підтоплена під час повені (паводка).

Зона екологічного ризику – ділянка суші чи акваторії, де діяльність людей може створити небезпечну ситуацію.

Зона маргінальна – прикордонна смуга між ландшафтними зонами, в межах якої природні системи дуже вразливі і знаходяться в нестійкому стані.

Зона санітарної охорони* – територія і акваторія, де запроваджується особливий санітарно-епідеміологічний режим з метою запобіган-

ня погіршення якості води джерел централізованого господарсько-питного водопостачання, а також з метою забезпечення охорони водопровідних споруд.

Зоопланктон – сукупність дрібних тварин, які вільно переміщуються у товщі води.

Зрілість екосистеми – сукупність сформованості системи, яка визначається сталістю структури, зв'язків і процесів (перш за все процесів обміну речовин).

I

Ієрархія природних систем – підпорядкування функціональних земних систем, в якому менші підсистеми складають більші системи, які в свою чергу є підсистемами ще більших систем.

Інгібітори – види рослин, які гальмують життєдіяльність рослин інших видів.

Інтродукція – випадкове чи штучне перенесення особин будь-якого виду живого за межі ареалу та укорінення їх на новому місці.

Іхтіофауна – сукупність видів риб і круглоротих будь-якого водоймища.

K

Кадастр* територій та об'єктів природно-заповідного фонду – система обліку та оцінки кількісного та якісного стану територій та окремих об'єктів природно-заповідного фонду та їх територіальних сукупностей, призначена для забезпечення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб достовірними даними про правовий статус, належність, режим, географічне положення, кількісні та якісні характеристики цих територій та об'єктів, їх природоохоронну, наукову, виховну, рекреаційну та іншу цінність з метою охорони, збереження та ефективного управління функціонуванням і розвитком природно-заповідного фонду.

Коеволюція – сумісна, взаємообумовлена еволюція двох або більшої кількості компонентів.

Коефіцієнт розмноження (народжуваності, плодовитості) – число екземплярів, яке підвищилося на 2000 осіб (на 2000 самок).

Коефіцієнт смертності – число екземплярів, що загинули в результаті природної смерті за рік, на 2000 осіб даного виду.

Комменсалізм – постійне чи тимчасове проживання особин різних видів, при якому один з партнерів живиться за рахунок залишків їжі чи продуктами виділення іншого.

Консервація земель* – виведення з господарського обороту (сільськогосподарського або промислового) земель на певний термін для здійснення заходів щодо відновлення родючості та екологічного задовільного стану ґрунтів, а також для встановлення або повернення (відновлення) втраченої екологічної рівноваги у конкретному регіоні.

Корисні властивості лісів* – здатність лісів зменшувати вплив негативних природних явищ, захищати ґрунти від ерозії, регулювати стік води, попереджувати забруднення навколишнього природного середовища та очищати його, сприяти оздоровленню населення та його естетичному вихованню.

Кругообіг (колообіг) екологічний – явище безперервного циклічного, але нерівномірного в часі і просторі перерозподілу речовини, енергії, інформації в межах екосистем різного ієрархічного рівня організації.

Ксерофіти – рослини, що існують у посушливих умовах, клімакс-“фінальна”, відносно стала фаза для розвитку рослинної спільноти, яка найбільшою мірою відповідає кліматичним умовам місцевості.

Л

Ландшафт – загальний вид місцевості, краєвид, який може характеризуватися статичним просторово-структурним розумінням, часовою структурою (еволюція, динаміка структури), типом переважної складової (наприклад, гірський ландшафт) чи значенням (ландшафт сільськогосподарський, селитейний, рекреаційний тощо).

Ліс* – це сукупність землі, рослинності, в якій домінують дерева та чагарники, тварин, мікроорганізмів та інших природних компонен-

тів, що в своєму розвитку біологічно взаємопов'язані, впливають один на одного і на навколишнє середовище.

Лісові ресурси* – це деревина, технічна і лікарська сировина, кормові, харчові та інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення і виробництва.

Лісомеліорація – направлена зміна окремих природних умов (головним чином для підвищення врожайності сільськогосподарських культур) за рахунок лісівницьких заходів: лісонасадженням, зміною породного і вікового складу деревинно-чагарникової рослинності, оптимізацією співвідношення залісної території і безлісної тощо.

Літораль – екологічна зона океану (моря) – прибережна і донна частина мілководдя.

М

Марикультура (морська аквакультура) – розведення корисних організмів у водному середовищі (моллюсків, водоростей, риби тощо).

Меліорація – заходи щодо покращення оточуючого людину середовища, умов вирощування сільгоспкультур, лісу тощо. Розрізняють лісомеліорацію, агроеліорацію тощо.

Метаболізм – процес обміну речовин і енергії в організмі. М. конструктивний характеризує використання речовини та енергії для розвитку організму. М. основний характеризує використання речовини та енергії для підтримки організму в стані спокою. М. функціональний характеризує використання речовини та енергії в процесі робочої життєдіяльності організму.

Метали важкі – метали з великою атомною вагою: ртуть, свинець, цинк тощо.

Метаморфізм – процес істотної зміни текстури, структури і мінерального складу гірських порід під впливом температури, тиску і хімічної активності глибинних розчинів.

Міграція тварин – переміщення тварин за межі індивідуальної ділянки існування. М. може бути періодичною і неперіодичною, постійною і одноразовою, з поверненням і без повернення тощо.

Моніторинг* – система спостережень, збирання, обробки, збереження та аналізу інформації про стан об'єкта, прогнозування його змін та розробка науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття відповідних рішень.

Мутація – раптова спадкова зміна організму, окремих його частин, ознак, властивостей.

Н

Навантаженість антропогенна – ступінь прямого чи опосередкованого впливу людей і їх господарства на природу в цілому чи на її окремі компоненти (ландшафти, ресурси, види тварин тощо).

Надійність екологічна – здатність екосистеми саморегулюватися в межах еволюційного відрізка її існування. Надійність характеризується збереженням структури, функцій, напрямку розвитку екосистеми.

Населення – сукупність усіх особин тварин різних видів, які проживають на певній території, або сукупність усіх особин одного виду тварин, зокрема людей.

Ніша екологічна – функціональне місце виду в екосистемі, яке визначається його зв'язками з іншими видами та абіотичними факторами середовища. Це – сукупність умов життя, які відповідають вимогам виду (популяції).

Норматив гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів* – норматив, який встановлюється для кожного джерела акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших фізичних і біологічних факторів на рівні, за якого фізичний та біологічний вплив усіх джерел у цьому районі з урахуванням перспектив його розвитку в період терміну дії встановленого нормативу не призведе до перевищення нормативів екологічної безпеки (за найбільш суворим нормативом).

О

Обмін речовин – послідовне перетворення, використання, накопичення і витрати речовини і енергії в живих організмах у процесі життя, що дає змогу їм зберігатися, розвиватися і самовідтворюватися.

Океан Світовий – глобальна сукупність усіх океанів і морів. Загальний об'єм води О.С. складає 1370 млн. км³, середня солоність води – 35 г/кг, середня глибина – 3,8 км.

Онтогенез (індивідуальний розвиток організму) – сукупність послідовних морфологічних, фізіологічних і біохімічних перетворень, які проходять в організмі з моменту його зародження до смерті.

Опад – мертві частини рослин, які падають на поверхню ґрунту чи на дно водоймища в період листопаду, гілкопаду, цвітіння тощо.

Опади – кількість води, яка випадає за певний час у визначеній географічній точці у різних видах – як дощ, сніг, град, роса.

П

Параклімакс – біотична спільнота, яка виникла внаслідок зовнішнього впливу на клімакс і його руйнування з утворенням іншої сталої спільноти. П. складають найбільш сталі екосистеми в природі, порушені діяльністю людей. Приклад – постійне пасовисько худоби на території, яка раніше була лісом.

Пелагіаль – товща моря від його поверхні до межі проникнення сонячних променів (до 200-500 м).

Пестициди – хімічні сполуки, які використовуються для захисту рослин, деревини, сільськогосподарських продуктів, виробів з шерсті, бавовни і шкіри, для регуляції росту і розвитку рослин, для знищення чи стерилізації тварин.

Підстилка – шар на поверхні ґрунту відмерлих і опалих частин рослин – листя, плодів, квітів, кори і невеликих гілок.

Планктон – сукупність організмів, які пасивно плавають у товщі води, не маючи змоги рухатися самостійно.

Популяція* – сукупність особин одного виду з загальними умовами, необхідними для підтримання його чисельності на певному рівні тривалого періоду.

Прибережні морські природні ландшафти* – природні ландша-

фти, до складу яких входять наземні (суходольні) і морські (водні) природні комплекси та об'єкти.

Природний коридор* – природна або приведена до природного стану ділянка землі чи водної поверхні, яка на різних рівнях просторової організації екологічної мережі забезпечує для природного середовища умови безперервної, системної єдності та функції біокомунікації.

Природний ландшафт – цілісний природно-територіальний комплекс із генетично однорідними, однотиповими природними умовами місцевостей, які сформувалися в результаті взаємодії компонентів геологічного середовища, рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів і біоценозів.

Природний регіон* – природно-територіальне утворення значної площі, суцільність якого визначається характерними для нього фітотландшафтами, фізико-географічними, адміністративними та іншими ознаками, що характеризуються типовими та унікальними природними комплексами, різноманітним рослинним і тваринним світом, і яке виконує регіональну екостабілізуючу роль.

Продуктивність біологічна – біомаса, яка виробляється популяцією на одиниці площі за певний час.

Р

Рекреаційна ємність – здатність території, призначеної для відпочинку, забезпечити певній кількості відпочиваючих необхідний комфорт.

Рекультивация – штучне поновлення родючості ґрунту і рослинності після техногенного порушення природи.

Репродукція – відтворення особин у процесі розмноження.

Ресурси – природні: природні об'єкти і явища, які використовуються для прямого і непрямого споживання з метою задоволення потреб людей; екологічні: сукупність компонентів, що утворюють середовище і забезпечують екологічний баланс у біосфері.

Рівновага природна – екологічна рівновага, яка утворена на балансі незмінних чи слабозмінених людською діяльністю природних про-

цесів. Індикаторами Р.П. є здатність природних систем розвиватися з досягненням клімаксу шляхом сукцесії.

Родовища корисних копалин* – нагромадження мінеральних речовин у надрах, на поверхні землі, в джерелах вод та газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання.

С

Самоочищення води (грунту тощо) – ліквідація забруднення природними абіотичними факторами середовища і під час життєдіяльності природно споживаючих організмів.

Саморегуляція – здібність екологічної системи відновлювати баланс внутрішніх властивостей після будь-якого природного чи антропогенного впливу. С. базується на принципі зворотного зв'язку окремих складових системи.

Симбіоз – тип взаємовідносин організмів, який характеризується взаємовигідним співжиттям двох або більшої кількості видів, наприклад, гриба і мікроорганізмів у складі тіла лишайника.

Система екологічна – 1) спільнота живих істот і середовища завдяки взаємозалежності і причинно-наслідкових зв'язків між окремими компонентами; 2) сукупність біотичних компонентів і абіотичних джерел речовини і характерного для певної ділянки біосфери часу і простору забезпечують перевагу внутрішніх закономірних переміщень речовини, енергії і інформації над зовнішнім обміном, що гарантує невизначено довгу саморегуляцію цілого під керуючим впливом біотичних і біогенних складових; 3) відносно обмежена в просторі внутрішньо однорідна природна система функціонально взаємопов'язаних живих організмів і оточуючого абіотичного середовища, яка характеризується певним енергетичним станом, типом і швидкістю обміну речовиною і інформацією.

Смертність – число померлих чи загиблих особин по відношенню до умовного їх числа (100 або 1000) в популяції.

Стагнація – 1) природне явище дефіциту кисню у водоймищі, що призводить до замору – масової загибелі водних організмів; 2) затримка розвитку.

Стійкість екосистеми – здатність системи протистояти дії зовнішніх факторів і зберегти структуру та функціональні особливості.

Субстрат – опорний екологічний компонент, харчове середовище рослин та мікроорганізмів: ґрунт – для наземних, товща води – для планктону, ґрунт водойм – для бентосу.

Сукцесія – послідовна заміна біоценозів, що спадково виникає на території внаслідок впливу природних чи антропогенних факторів.

Сфера – частина природного середовища, переважним компонентом якої є відповідна речовина – вода для гідросфери, газу для атмосфери, тверда речовина – для літосфери. Біосфера складається з живої речовини і косного середовища її існування. Антросфера – це сфера людської діяльності, яка складається з техносфери (штучних споруд виробничого призначення) та соціосфери (комплекси матеріальних і нематеріальних складових, призначених для задоволення соціальних потреб людини і суспільства).

Т

Таксон – систематична категорія в біології: підвид, вид, рід тощо.

Токсикант – отруйна речовина.

Толерантність – здатність організму витримувати відхилення факторів середовища від спонтанного для нього значення.

Тривалість життя: абсолютна – період існування особини від моменту народження до смерті; видова – середній максимальний вік особин даного виду за сприятливих умов життя; очікувана – кількість років, яку в середньому проживають представники певного покоління за умов, що смертність у них буде дорівнювати сучасному рівню смертності по певних вікових групах; середня – середній вік, якого сягають особи даної статистичної вибірки; екологічна (реальна) – середній вік особин виду в природних умовах існування, який менше видового в декілька разів.

Тривалість існування виду – час від виникнення виду до повного вимирання його представників, який дорівнює: для птахів – 2 млн. років, для ссавців – 800 тис. років.

Ф

Фактор екологічний – будь-яка умова середовища, на яку живе реагує реакціями пристосування, якщо значення фактора не сягає летальної величини. Ф.Е. діляться на абіотичні (температура, вологість, склад газів тощо), біотичні (хижацтво, мутагенність тощо), антропогенні (викликані діяльністю людини).

Фауна – історично утворена сукупність усіх видів тварин, що проживають на певній території.

Філогенез – процес історичного розвитку організмів.

Фітобентос – сукупність рослинних організмів, які проживають на дні водоймища.

Флора – історично утворена сукупність видів рослин на певній території.

Х

Хемосинтез – процес синтезу органічних речовин з вуглекислого газу за рахунок енергії окислення аміаку, сірководню та інших речовин, який здійснюється мікроорганізмами в процесі їх життєдіяльності.

Ц

Цвітіння води – масовий розвиток планктонних водоростей біля поверхні води: слабе – біомаса водоростей у межах 0,5-0,9 мг/л; помірне – 1,0-9,9; інтенсивне – 10,0-99,9 мг/л; гіперцвітіння – більше 100 мг/л.

Ценоз – будь-яке біотичне угруповання.

Цикл біогеохімічний – кругообіг хімічних речовин з неорганічної природи через рослинні і тваринні організми знову до косного середовища, який відбувається за рахунок енергії (головним чином – сонячної).

Ч

Червона книга України* – офіційний державний документ, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення. До Червоної книги України в першу чергу заносяться реліктові та ендемічні види, види, що знаходяться на межі ареалу, що мають особливу наукову цінність, а також види, поширення яких швидко зменшується внаслідок господарської діяльності людини.

Щ

Щільність популяції – середнє число особин на одиницю площини чи об'єму.

Я

Якість природної системи динамічна – здатність системи змінюватись і зберігати структурно-функціональні властивості в часі.

Якість середовища – відповідність природних умов потребам людей чи інших живих організмів.

Ярусність – розподіл рослинної спільноти на яруси та інші структурні і (або) функціональні горизонтальні підрозділи.

*Термін і визначення офіційно визнано державним документом України.